

Tainova kritika teorie společenské smlouvy

IVANA HOLZBACHOVÁ

Teorie společenské smlouvy je jedna z teorií, které vysvětlují vznik organizované společnosti – státu s veškerým jeho aparátem. Vychází z představy, že na počátku existoval člověk v přirozeném stavu, absolutně svobodný, avšak bez morálky i zákonů, které by jeho činnost upravovaly. Ve většině případů bývá tato společnost líčena jako společnost, v níž je „člověk člověku vlkem“ (Th. Hobbes). Lidé si uvědomili nevýhodnost tohoto stavu pro všechny, a proto se dohodli, že se vzdají části své svobody (a suverenity) a tu přenesou na útvar vybavený zákony a zároveň mocí, která by byla schopna vynutit si jejich plnění a zároveň v případě potřeby chránit společnost navenek. Tak na základě smlouvy vzniká stát se svým právním a administrativním aparátem, soudní mocí, policií, vojskem a všemi dalšími atributy, které státu připisujeme.

Teorie společenské smlouvy hraje v dějinách úvah o společnosti velmi důležitou roli. Její začátky bychom mohli hledat v antice, u sofistů, konkrétně u Kritiase. Zlatý věk však prožívala v 16. a 17. století a nebyla bez významu ani ve století osmnáctém. Dokonce ještě ve 20. století ji jako myšlenkový model použil John Rawls a kolem jeho pojetí se rozpoutala živá diskuse.

V 19. století podrobil tuto teorii kritice Hyppolyte Taine (1828–1893), ve své době vlivný filosof, historik a literární kritik. Pro něho tato teorie neměla nijak zvláštní význam. Obrátil se proti ní především po roce 1870, kdy se – ořísen událostmi v době pařížské Komuny – začíná věnovat svému životnímu dílu – mnohasvazkovému *Původu současné Francie*.

V něm se Taine mj. zabývá – a to právě v souvislosti s Francouzskou revolucí – francouzskou filosofií 18. století. Píše, že v ní bylo něco zvláštního a mocného. Poukazuje na její dlouhý vývoj, ale také před ní varuje. Podle jeho názoru obsahuje dvě složky samy o sobě přínosné, v případě svého spojení však zkázonosné. Těmito složkami byla věda se svou metodou na jedné straně a používání jazyka, který vznikl díky klasickému duchu předchozího období, na straně druhé. Spojení těchto dvou komponent tedy podle Taina vedlo k revoluci.

Teorie společenské smlouvy takovým spojením byla. Pracovala pouze s abstraktním člověkem, který se tak stával metafyzickou bytostí, v níž byl zachován pouze malinký zbytek toho, co člověk skutečně je. Abstraktní člověk je bytost, která touží po štěstí a je s to rozumně uvažovat. Dalším zjednodušením, které Taine označuje jako příšerné, byl předpoklad, že o těchto bytostech lze uvažovat jako o matematických jednotkách. Těmto jednotkám se připíše uzavření společenské smlouvy – a ta je pak vnucována skutečnému existujícímu národu.

Tyto myšlenky vyjadřuje Taine v souvislosti s vytvářením první revoluční ústavy a poskytuje také ukázky toho, k jakým důsledkům abstraktní pojetí člověka v něm vedlo. Např. podle teorie společenské smlouvy nesměly ve státě existovat žádné korporace. Měl existovat jen stát a jednotlivci a žádné zprostředkující organizace. To se týkalo lokálních parlamentů, cechů, ale i klášterů. Byly zrušeny přirozené a tradiční jednotky. Stejně tak byly zrušeny staré provincie. Francie se měla stát šachovnicí rozdělenou do geometrických polí a na ní se měli vedle sebe (ale ne spolu!) pohybovat jednotlivci. Ještě konkrétněji tento příklad Taine rozvádí na klášterech. Že s nimi není něco v pořádku se vědělo už za Starého režimu (tj. přibližně od 15. stol. po revoluci v roce 1789). Proto se na jejich reformě pracovalo už od roku 1749. Taine – sám nijak zvláštní přívrženec církve a jejich zařízení – se domnívá, že se v této reformě mělo pokračovat. Sama o sobě byla podle jeho názoru instituce klášterů dobrá a po odstranění nefunkčních částí mohla klidně sloužit dál. Revoluce je však odstranila zcela.

Vraťme se však k problému abstraktního člověka. Podle Taina mají Francouzi v povaze, že jakmile objeví nějakou vlastnost, hned ji zobecní. V 18. stol. se to stalo s pojmem lidskosti v člověku. Neuvědomili si, že když ji objevili, měli k dispozici jen malou část člověka a že jim ušla velká část skutečné osobnosti. Přehlédli všechno to, co je dáno konkrétními zeměpisnými a historickými podmínkami. Tak se stalo, že v jejich představách byli všichni lidé stejní a zákon je jako stejné musel brát.

Podle Taina trpí abstraktním pojetím člověka i díla Montesquieuova a Voltairova. Tato díla jsou podle jeho názoru erudovaná i kritická, téměř exaktně ukazují dogmata a instituce, jsou tam filosofické pohledy na zřetězení faktů a obecný chod věcí, nechýbí tam nic – kromě duší lidí. Osmnáctému století podle něho chyběla sympatická představivost, jejíž pomocí se spisovatel přenáší do jiného člověka a reprodukuje v něm systém zvyků a vášní protikladných těm svým. Taine tuto neschopnost vcítění se srovnává s anglickými romanopisci 18. stol., kteří podle jeho názoru popisují osoby a jejich život daleko konkrétněji. Ve francouzské literatuře to však vypadá, jako by existovaly jen salony a literáti. Malé výjimky lze najít u Voltaira a Diderota – ne však v Diderotově *Jeptišce*, která je podle Tainova názoru příliš stranická.

Ještě silněji se přecenění rovnosti lidí objevilo v revoluci. Taine cituje různé dokumenty a pamflety z tehdejší doby a shrnuje, že v nich chybí jakékoli představa o lidském stvoření tak, jak ho máme před očima v polích a na ulicích; představují si ho vždy jako jednoduchý automat, jehož mechanismus je známý. Samá abstrakta a samá ideologie – to bylo podle Taina konečné slovo klasického ducha.

Redukcionismu v teorii podle Taina odpovídala i forma francouzštiny v 18. století. Vytříbila se tak, že se zdálo, že je preferovaným orgánem rozumu. Ale podle Taina byla jen orgánem určitého rozumu, rozumu „zvučného“, který chtěl mluvit s co nejmenší přípravou a s co největším pohodlím a nehodlal se

zabývat plností věcí. Slovník tehdejší francouzštiny, tvrdí Taine, byl extrémně omezený, srovnáme-li ho se Shakespearovou angličtinou nebo s řečtinou.

Tyto řádky napsal Taine na počátku svého obsáhlého díla a od svého názoru neustoupil ani o několik let později. Ve třetím díle své knihy píše, že princip rovnosti je přirozený instinkt Francouzů a ti nepřemýšlejí o tom, zda jeho uplatnění nemůže být někdy škodlivé. Jakoby zde navazoval na úvahy A. de Tocquevilla (1805–1859). Ten také zdůrazňoval touhu Francouzů (nebo i Evropanů obecně) po rovnosti, a to i v neprospěch svobody. A stejně jako Taine upozorňoval na to, že přemíra rovnosti může mít škodlivé účinky. Ostatně Taine Tocquevillovo dílo znal a názory, které oba vyjadřovali, nebyly jistě v tehdejší Francii ojedinělé. Skutečnost, že je Taine proklamoval daleko důrazněji než Tocqueville, mohla být dána odlišnou Tainovou zkušeností z doby, kdy Tocqueville už nežil.

Vraťme se od Tocquevilla k Tainovi a k pokračování jeho rozsáhlého díla. Teoretické pojetí člověka jako bytosti čistě racionální a toužící po rovnosti se projevilo i v praktické politice a v dějinách. Francouzi přenesli svou suverenitu z dějin do abstraktního světa idejí, do ideje člověka, která však byla jen stínem člověka. Lidé byli v hlavách vůdců revoluce absolutně stejní a všichni hlasovali pro „společenskou smlouvu“. Podle ní se všichni vzdali svých práv ve prospěch státu (chápaného jako zastánce lidu). Tuto myšlenku rozšiřovala mezi lidem jak shora vláda, tak zdola povstalci. Tak se stalo, že přechod suverenity z krále na národ byl snadnější a rychlejší.

Proti abstraktnímu člověku francouzských intelektuálů staví Taine historickou situaci tak, jak se mu ji podařilo objevit studiem archivních a jiných dokumentů. Konstatuje, že ve Francii se nejednalo o abstraktní a matematické jednotky, ale o Francouze z roku 1789, což byli konkrétní lidé s vlastním temperamentem, dějinami atd. jako národ. Navíc měl každý z těchto lidí své individuální a zcela osobní vlastnosti. Polovina tohoto obyvatelstva byly děti, polovina z dospělých ženy. Z 20 obyvatel bylo 18 katolíků a z nich 16 jen ze zvyku a z tradice. Z 26 mil. lidí uměl číst a psát jen asi jeden milion. V oblasti státu bylo podle Taina kompetentních asi 500–600 lidí. Ale především tihle lidé a jejich předkové už 800 let tvořili národ, „tělo“, jehož každá buňka, ať si to uvědomuje nebo ne, má zájem na zachování tohoto organismu.

Jak je vidět, nahrazuje Taine mechanickou metaforou metaforou organickou. A hned z ní vyvozuje i morální apel: Buňky – lidé nepotřebují jen to, aby byl celek zachován. Podíl na jeho zachování je také jejich morální povinností. Každý člověk má dluh vůči státu, protože jako morální a fyzická bytost je výsledkem, k jehož vytvoření větší nebo menší mírou přispělo celé společenství. Stát je proto věřitelem svých občanů, stejně jako je otec věřitelem svých synů. A právě to pociťují lidé v pojmu vlast.

Pokud by Francouzi – ale v podstatě se to týká občanů jakéhokoli státu – uzavřeli nějakou smlouvu, tak to podle Tainova názoru bylo mlčky a dávno

před 18. stoletím. Stát nelze rozpustit. Musí mít veřejnou moc, kterou je nutno poslouchat. Pokud má tato moc nějaké části, musí být organizována tak, aby tyto části byly v souladu. Vedení těchto záležitostí musí být vloženo do všestranně způsobilých rukou a zákon nesmí dávat přednost ani většině, ani menšině, ale má preferovat celé společenství. To je podle Taina první a základní bod smlouvy a na něm nesmí ani menšina ani většina, ani národem zvolený parlament nic změnit. Ani celý národ, to proto, že společná věc není vlastnictvím národa, ale celého minulého, přítomného a budoucího společenství. Tvůrce ústavy musí mít na mysli všechny tyto tři časové dimenze, a pokud ústava splňuje tento účel, pak ať už je oligarchická, monarchistická nebo aristokratická, je dobrá. Ústava je podle Taina nástroj, který v žádném případě nesmí vést k rozkladu státu. Žádná ústava nemá nárok na absolutní platnost. Musí se přizpůsobit zeměpisné a společenské situaci.

Když Taine sleduje průběh revoluce, upozorňuje na to, že k prvnímu lidovému povstání došlo ještě před vypuknutím revoluce v Provincii. Toto povstání označuje za sociální, protože se obracelo proti všem lidem, kteří měli ve stávajícím řádu vedoucí postavení. Taine naznačuje, že už tito povstanci byli ovlivnění teorií společenské smlouvy. Prosazovali brutálně a libovolně vše, o čem si mysleli, že patří k přirozenému řádu. Požadovali hlasovací právo a nutili bohaté, aby se rozdělili s chudými.

Naprosto zjevně a silně působila teorie společenské smlouvy v Zákonodárném shromáždění. Jeho část tvořili lidé, kteří se domnívali, že jejich teorie je schopna nahradit zkušenost. Chtěli postupovat deduktivně, stejně jako Rousseau.

Tady narážíme na fakt, který ze zcela logických důvodů prolíná celou Tainovu práci. Píše-li Taine o společenské smlouvě, má na mysli Rousseauovu teorii. Tato otázka by stála za rozbor. Je faktem, že francouzská revoluce nebo alespoň radikálnější část revolucionářů se odvolávala na Rousseauovu teorii. Je samozřejmě otázka, nakolik ji znali a nakolik se jim Rousseau – často aniž si to uvědomovali – stal pouze heslem, zástěrkou pro jejich vlastní cíle a požadavky. Druhým faktem ovšem je, že v předrevolučních salonech, na které se Taine na počátku své práce odvolává, se probírala spíše Lockova teorie. Rousseau tu svou vytvořil později a navíc se tato teorie dost lišila od předchozích. Ty většinou ponechávaly jednotlivcům iniciativu přinejmenším při soukromém rozhodování, které se ovšem u Locka vztahovalo i na celou hospodářskou činnost. Rousseauova teorie naopak tak silně zdůrazňovala podřízenost jednotlivce „obecné vůli“, zájmu společenského celku, že někteří z pozdějších myslitelů považovali Rousseaua za jednoho z otců totalitarismu. Jeho předchůdci byli naopak tou či onou měrou přívrženci liberálního uspořádání. Při úvahách o ideologii francouzské revoluce by se na tento fakt nemělo zapomínat.

Taine poukazuje na to, že Zákonodárné shromáždění odmítlo reformy, které Ludvík XVI. navrhoval už v létě 1789. Domnívá se, že tak tomu bylo proto, že

si mysleli, že jejich povinností je změnit společenský řád od A po Z. To jim prý rozkazoval čistý rozum, který vymyslel lidská práva a ustanovení „společenské smlouvy“.

Když Taine hodnotí výsledky práce Zákonodárského shromáždění, není bilance nijak příznivá. Zákonodárské shromáždění sice svými zákony položilo základ občanského zákoníku. Ale po politické stránce se chovalo jako utopista a snilek: od začátku do konce se řídilo Rousseauem. Nevidělo lidi takové, jací jsou, ale abstraktně. Odstranilo starou společnost – rozložilo ji na atomy, individua – ale nebylo s to vybudovat novou.

Taine tento neúspěch zákonodárců vysvětluje tím, že jim chyběla silná armáda. (Uvádí přitom zajímavý příklad z jemu současného Ruska. Car Alexandr si prý mohl dovolit zrušit nevolnictví mj. právě proto, že silnou armádou disponoval.) Obrali krále o veškerou moc a vliv a konečným výsledkem byla taková anarchie, jakou země nezažila od 9. století. Za těmito řádky se skrývá myšlenkový skok: změny nemělo provádět Ústavodárské shromáždění, ale král vybavený veškerou mocí a autoritou. Bez ohledu na otázku, zda takto silný král (což Ludvík XVI. nebyl) by byl ochoten takové změny provádět, nabízí se opět určitá analogie k Tocquevillovu myšlení, v tom smyslu, že oba – Taine i Tocqueville – byli víceméně přesvědčeni o nutnosti společenských změn ve Francii, dali by však přednost reformám před revolucí; oba si také byli vědomi toho, že toto řešení bylo znemožněno slabostí a nerozhodností krále a nejednotností státní správy. Revoluce však tento stav ještě posílila.

Vytváření nové ústavy bylo v Zákonodárném shromáždění nad lidské síly. Zákonodárci potřebovali zvnějšku jistotu a nezávislost, uvnitř klid a řád a kompetentního a uznávaného vůdce a co největší chladnokrevnost, zdravý a praktický rozum a disciplínu. Nic takového v Zákonodárném shromáždění neexistovalo. Chyběly v něm (kromě Mirabeaua) vůdčí osobnosti, a vládl v něm obrovský zmatek. Každý argumentoval po svém, bez ohledu na výroky ostatních. Chyběla disciplína. Ke zmatku ještě přispěla citlivost (vzdělaných) Francouzů 18. století. Původně byli vychováni ke vstřícnému a elegantnímu chování a bitva v parlamentu je překvapila. Ona sama však byla následkem revolučních událostí. Revoluce zrušila výsady a omezení týkající se získávání úřadů. Najednou všichni toužili po vzestupu – a tato situace bude trvat i po revoluci.

Tainova kniha byla příspěvkem k diskuzi o Francouzské revoluci, která se ve Francii často v různých obměnách opakuje. Ostatně, Taine se v posledním dílu své práce snaží přes popis napoleonského režimu dostat i ke kritice jemu současné Francie. Není divu, že jeho dílo vzbudilo ohlas. Sociolog Paul Lacombe (1834–1919) mu dokonce později věnoval celou knihu (*Taine – historie et sociologie*, 1909). Z ní vybírám několik kritických názorů.

První z nich se týkají toho, čemu jsem tuto stať především věnovala, Zákonodárnému shromáždění a jeho pokusu zformulovat ústavu na základě teorie společenské smlouvy, a to konkrétně otázce výběru poslanců. Lacombe tvrdí,

že Taine není k Zákonodárnému shromáždění vysloveně nepřátelský, ale když odhalil jeho omyly, nevzal dostatečně v úvahu, za jakých okolností bylo vytvořeno a nahradil to psychologickou tezí, totiž, že Francouzi příliš věří na člověka obecně, a tedy jsou pro dokonalou rovnost. Naproti tomu Lacombe argumentuje, že zatímco Starý režim rozlišoval podle rodu, ani Zákonodárné shromáždění nebylo pro úplnou rovnost, nýbrž požadovalo, aby kandidát prokázal své schopnosti. Viděli jsme, že kritika je tu poněkud posunutá: Taine netvrdí, že Zákonodárné shromáždění nehledalo kvalitu. Konstatuje pouze, že volební systém postavený na základě rovnosti výběr podle skutečných kvalit znemožňoval.

Sám Lacombe píše, že se ostatně Zákonodárné shromáždění příliš nepletlo, když se jeho členové domnívali, že hlavním přáním člověka obecně je rovnost.

S kritikou Tainova přecenění myšlenky rovnosti souvisí i Lacombovo tvrzení, že se Taine mýlí, když se domnívá, že revoluce byla dílem šlechty ze zámků, která nic nevěděla o lidu. I když je pravda, že v zámeckých salonech mohly o lidu existovat určité iluze, členy Zákonodárného shromáždění byli ve velké většině právníci, lékaři, faráři a obchodníci, kteří s lidem přicházeli do blízkého styku.

Poměrně dost místa věnuje Lacombe i kritice Tainova názoru, že revoluční myšlení a revoluci hodně ovlivnil Rousseau. Hlavními Tainovými argumenty podle Lacomba bylo:

1. že se na Rousseaua během revoluce odvolávalo hodně lidí,
2. že Revoluční shromáždění prohlásilo teorii o suverenitě lidu,
3. že existovala hlubší podoba mezi Rousseauovými politickými úvahami a politickým uvažováním revolucionářů a konečně,
4. že byl Rousseau v revolučním parlamentu často citován.

Proti tomu polemizuje Lacombe konstatováním, že časté odvolávání se na Rousseaua, ať už v parlamentu nebo jinde ještě neznamenal, že řečníci (příp. pisatelé) Rousseaua skutečně četli nebo, že jejich interpretace Rousseaua nebyla ovlivněna jejich vášněmi. Ani podobnost jejich a Rousseauova uvažování není prokazatelná – Lacombe se zde dokonce odvolává na Tainovu argumentaci z *Dějiny anglické literatury* a jeho tvrzení, že Francouzi prostě příliš abstraktně uvažují o člověku. A nakonec: Kromě Rousseaua byli v parlamentu často citováni i jiní osvícenci, např. Voltaire a Montesquieu nebo američtí revolucionáři. Lze také ukázat, že revolucionáři si brali z Rousseaua jen to, co jim vyhovovalo. Lacombe to ukazuje na Robespierrovi, který ovšem také chválil inteligenci mas, což by Rousseau nikdy neudělal. Když se Robespierre dostal do Výboru veřejného blaha, začal tam vládnout jako diktátor a vůči lidu mluvil tónem učitele. Nakonec to dospělo k teroru a diktatuře jednoho muže. Naproti tomu Rousseau také uvažoval o diktatuře, ale v jeho případě byl diktátor vybrán řádnou lidovou volbou za určitých mimořádných podmínek. V tom se tedy Rousseauova teorie značně odlišovala od praxe jeho žáka, za kterého se Robespierre prohlašoval.

Skončila jsem ukázkou jednoho z polemických názorů, které Tainova kniha podnítila. Na jeho hlavu se snesla řada dalších kritických připomínek, a to nejen ideologických, ale i odborných. Ačkoli Taine při své práci věnoval hodně času studiu pramenů, jeho kritici mu vytýkali jejich špatný výběr, špatnou interpretaci i to, že některé zanedbal. Je otázka, jak se na jeho dílo o Francouzské revoluci dívat. Nezbyvá než vycházet z toho, že Taine vyděšený a rozhořčený z toho, co se stalo v průběhu Komuny i jejího potlačování a nespokojený se současným stavem Francie dal průchod i svým citům. Ačkoli snaha o prozkoumání pramenů, jejich rozsáhlé citace, statistické údaje uveřejňované v *Původu současné Francie* poukazují přinejmenším na jeho snahu podat o revoluci objektivní zprávu, jeho výkřiky a prudké odsudky revolučního i porevolučního dění vypovídají o jeho osobní angažovanosti.

Literatura u autorky.

Redakci Universitas došlo

Margita Havlíčková, Christian Neuhuber (eds.), **Johann Georg Gettner und das barocke Theater zwischen Nikolsburg und Krumau**. Masarykova univerzita. Brno 2014. ISBN 978-80-210-7526-9.

Kolektivní monografie prezentuje výsledky několikaletého společného výzkumu mezinárodního týmu autorů v oblasti barokního divadla na území jižní Moravy a jižních Čech. Součástí je i komentovaná edice dvou nově objevených dramatických textů kočovných komediantů (1 rukopis a 1 tištěný text). Pozornost je soustředěna na dramatika, divadelního ředitele a herce Johanna Georga Gettnera (?–1696), rodáka z Mikulova a vůdčí osobnost Eggenberských knížecích komediantů v Českém Krumlově. Prostřednictvím této osobnosti je fenomén českého barokního divadla představen v širších souvislostech, nikoliv jen jako produkt knížecího dvora Eggenbergů, ale jako výslednice více komponentů a vlivů – školského divadla piaristů, dvorské kultury Habsburků a praxe kočovných profesionálních společností. Publikace vyšla v řadě Spisy FF.

Kateřina Lojdová, **Zvol si mou cestu! Edukační aktivity subkultury freeganů ve veřejném prostoru**. Masarykova univerzita. Brno 2014. ISBN 978-80-210-7478-1.

Monografie se zabývá edukačními aktivitami subkultury freeganů ve veřejném prostoru. Freegani jsou současnou environmentálně orientovanou subkulturou usilující o minimalizaci konzumního životního stylu. Zároveň se podílejí na ekologickém aktivismu skrze demonstrace, happeningy, využívání online médií atd. a jsou tak aktivní ve veřejném prostoru. Studie je založena na ročním etnografickém výzkumu subkultury, v jehož rámci byly provedeny hloubkové rozhovory s 16 členy subkultury, zúčastněná pozorování a analýza webových stránek. Výsledky popisují obsah, cíle, způsoby a publikum edukačních aktivit subkultury ve veřejném prostoru. Edukace ve veřejném prostoru je zastřešena relativně novým konceptem veřejné pedagogiky, který ukazuje rozmanité podoby veřejného prostoru v pedagogickém diskursu.

pokračování na str. 26